

Iš kur mes apie tai žinojome? Lietuvių pasipriešinimas ir sovietinis teroras šeštojo–septintojo dešimtmečių literatūroje

Mano pranešimas nėra istorinis, archyvinis ir netgi ne sociologinis tyrimas. Tai tik noras pasidalyti mintimis apie mūsų istorinę praeitį, tautos atmintį, šiandieną, o daugiausia apie rytdieną, apie mūsų šalių ir mūsų tautų santykių perspektyvas.

Iš kur mes apie tai sužinojome, kas mes? Mes esame tie, kuriuos priimta vadinti Rusijos disidentais. Mes – tai praėjusio amžiaus septintojo–devintojo dešimtmečių rusų inteligentija. Mes rusai, kaip tauta arba kaip atskiras socialinis geografinis darinys. Ši konferencija skirta trėmimo operacijos „Priboj“ 60-mečiui. Tai didžiausia masinio trėmimo operacija Lietuvoje. Tačiau Rusijos sąmonėje nėra refleksijų dėl šios operacijos Baltijos šalyse. Kalbant apie lietuvių tremties regionus ir apie skurdžius įspūdžius, susijusius su lietuvių trėmimais į Rusijos gilumą, reikia pasakyti, jog vargu ar dauguma rusų atskiria 1940 m. ištremtus lietuvius nuo iškariinių trėmimų aukų. Dar daugiau, masių sąmonėje, jeigu ji egzistuoja ir iš viso fiksuoja tokius įvykius, trėmimai susipynę su kitomis represijos formomis – suėmimais, teismais, sovietizacija, kolūkiais, masiniu partizanų pasipriešinimo nuslopinimu. Būtent partizaninis lietuvių pasipriešinimas daugiausia stebino vaizduotę žmonių, kurie jau atrato

nuo panašaus ginkluotojo pasipriešinimo formų. Kaip tik iš gandų apie partizaninį karą ir susidarė įspūdis apie Lietuvą ir vadina-muosius Lietuvos „miško brolius“, apie MGB ir KGB veiklą čia. Ir nesvarbu, ar tikėjo žmo-nės oficialia propaganda, kuri visus „miško brolius“ vadino banditais ir nacių pakalikais, ar visus laikė idėjiniais kovotojais dėl laisvės ir savo tautos nepriklausomybės. Ir vieni, ir kiti buvo linkę netgi padidinti to pasipriešinimo mastus. Tuo buvo nusižengta istorijai, tačiau tai reiškini tik paryškino. Todėl istorikai gali ginčytis, ar 1940–1951 m. trėmimai buvo dalis to pasipriešinimo slopinimo operacijų, ar tai buvo daugiatikslė operacija, nukreipta daugeliu krypčių, apie ką dažnai kalba ir dabartinis Kremlius. Nepaisant viso to, ma-sinėje rusų sąmonėje iki visiškai nesenų laikų atsakymas buvo vienodas: trėmimai – tai Maskvos kerštas už lietuvių iššūkį, mestą galingai valstybei.

Kokiais būdais Rusijoje buvo formuoja-mas Lietuvos, kaip partizanų respublikos, kuri patyrė ypač žiaurias represijas, įvaizdis? Oficiali Rusijos žiniasklaida apie Lietuvą labai mažai ir nenoriai rašė. Netgi vadina-mųjų banditų, nacionalistų atskleidimas arba fašistų pakalikų, jų palikuonių atskleidimas buvo nušviečiamas labai silpnai ir niekuomet

nebuvo visos Sovietų Sąjungos propagandinės kampanijos dalimi. Tuo labiau apie represijas sovietų propaganda buvo linkusi nutylėti ir daugiausia kalbėjo apie Lietuvos SSR, lietuvių tautos kultūros suklestėjimą sąjunginėje valstybėje, geriausiu atveju – apie lietuvių krepšininkų laimėjimus. Taigi iš kur mes tai sužinojome? Pirmiausia reikėtų ištirti kitus informacijos kanalus. Vienas jų – tiesioginiai ryšiai su vietos gyventojais nuo Komijos Respublikos iki Laptevų jūros. Vietos gyventojai gana geranoriškai sutiko atsiųstus lietuvius, tačiau jų atsiuntimo priežastimis nesidomėjo. Lietuviai, arba pabaltijiečiai, kaip juos vadino, buvo ne pirmieji ištremtieji į tuos kraštus, be to, per didelis smalsumas nebuvo būdingas Rusijos kaimui. Valstiečiai manė, kad valdžia visuomet teisi; atvežė, vadinasi, taip reikėjo, ne jie pirmi, ne jie paskutiniai. Aišku, gaila moterų, vaikų, bet valdžia geriau žino, ką daro. Nemažą vaidmenį atliko ir kalbos barjeras. Be to, žmonės buvo labai išsibarsę, gyveno pusiau tremtyje, pusiau lageryje, griežtai prižiūrimi, nebuvo daug galimybių bendrauti. Tie kaimai iki šiol prisimena lietuvius – galiu tai paliudyti asmeniškai, – tačiau jų atsiminimų visiškai neįtraukė į savo visos Rusijos istorijos suvokimą. Tarp ištremtųjų buvo mokytojų, agronomų, išsilavinusių žmonių, bet jie mažai bendravo su vietos gyventojais. Taigi pirmas mūsų žinių šaltinis yra vietos gyventojų ryšiai su ištremtaisiais. Svarbesnis yra antras šaltinis – lagerio vidaus komunikacija. Iš atsiminimų galima spręsti, kad lietuviai atliko didelį vaidmenį visuose lageriuose: nuo medicinos darbuotojų iki pogrindžio. Labai gerai žinomas buvusių Lietuvos partizanų ir kitų kovotojų indėlis į Vorkutos ir kitų lagerių sukilimus. Būtent lietuviai organizavo tuos sukilimus. Ir kai šimtai tūkstančių ištremtų politinių kalinių šeštojo dešimtmečio viduryje išsivažinėjo po įvairius Sovietų Sąjungos miestus ir regionus,

jie turėjo ką papasakoti apie savo bendražygius lageriuose – lietuvius, „miško brolius“ ir apskritai apie pačią šalį, tuomet dar labai paslaptingą rusų sielai.

Trečias, galbūt svarbiausias, šaltinis atsivėrė šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai Lietuva, kaip ir visos kitos Baltijos šalys, likusiai Sovietų Sąjungai ir Rusijai jau nebuvo *terra incognita*. Į Lietuvą rusai važiavo ilsėtis, į komandiruotes, darbo reikalais ir netgi dažniau negu į Estiją ar Latviją. Individualiai atvažiavę į Lietuvą ir čia apsigyvenę rusai turėjo susidarę specifinę kolonisto pasaulėžiūrą ir specifinę požiūrį į vietos gyventojus. Kita vertus, lietuviai pradėjo mokytis Maskvos ir Leningrado aukštosiose mokyklose, Maskvoje susidomėta Lietuvos kultūra, menu, teatru. Visi žinojo Eduardo Mieželaičio ir Justino Marcinkevičiaus pavardes. Ir svarbiausia, stiprėjo asmeniniai neformalūs rusų ir lietuvių inteligentų ryšiai. Pakanka paminėti Tomą Venclovą, tėvą Stanislovą Dobrovolskį, Nataliją Trauberg, ir suprasime, kad bendraudami jie negalėjo išvengti tragiškos 1940-ųjų temos. Asmeniniai ryšiai padėjo Rusijos inteligentams susidaryti vaizdą apie Lietuvos tragedijos mastus. Tačiau septintojo dešimtmečio pradžioje šis supratimas faktiškai nebuvo suformuluotas nei įtvirtintas žodžiu. Rusų sąmonėje nebuvo aiškaus supratimo apie Lietuvos istoriją, Lietuvos represijas. Mes kartu ir žinojome apie tai, ir nežinojome. Tas žinojimas ir nežinojimas išliko, nors ir buvo kritikuojamas stalinizmas. Ta istorinė refleksija, ypač dėl Molotovo–Ribbentropo pakto ir slaptyųjų protokolų, paskatino daug įdomių istorinių tyrimų. Tačiau Baltijos šalys tuose tyrimuose buvo labai retai minimos. Cenzūros nepasiekiamoje spaudoje kartais irgi praslysdavo žinios apie 1940-ųjų įvykius Lietuvoje. Tai atspindėjo ir grožinėje literatūroje. Pavyzdžiui, Ischoko Mero apsakyme „Ant ko laikosi pasaulis“ labai atsargiai kalbama apie banditus ir nacionalistus, o

Konstantino Vorobjovo kūryboje (beje, jis gyveno Vilniuje) labai ryškios autoriaus simpatijos Lietuvai. Jo apysakos kažkokiu būdu praeidavo pro cenzūrą ir buvo spausdinamos „Samizdate“ (savilaidoje). Fiodorovas daugelyje savo apybraižų, paskelbtų aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, jau ne taip konkrečiai vertina partizaninį judėjimą.

Baigdamas kalbėti apie cenzūrai nepasiekiamą literatūrą galiu paminėti būdingą istoriją, kuri įvyko 1965 m. ir vėliau, kai visuomenė suvokė Lietuvoje sukurtą Vytauto Žalakevičiaus filmą „Niekas nenorėjo mirti“. Tai vienintelis rimtas kūrinys „miško brolių“ tema. Jei tas filmas būtų buvęs parodytas ekranuose keleriais metais anksčiau, jis būtų padėjęs suvokti didžiąją tiesą apie Lietuvą. O septintojo dešimtmečio viduryje buvo ginčijamasi, kiek jame esama tiesos – pusė, o galbūt tik ketvirtadalis. Ar iš tiesų Lietuvoje buvo tai, kas rodoma filme? Ar tai pilietinis karas, kuriame dalyvavo daugelis lietuvių? Ar galbūt tai ne pilietinis, ne kitoks karas, paprasčiausiai visos Lietuvos karas prieš rusus?

Rusų inteligentų požiūris į įvykius Lietuvoje septintojo dešimtmečio viduryje jau buvo susiformavęs, bet nesuformuluotas, beliko jį suformuluoti. O visuotinės cenzūros sąlygomis tai nebuvo įmanoma. Tam reikėjo kitų postūmių. Toks postūmis 1967 m. inteligentijos sąmonėje buvo žinios apie to meto politinius lagerius. Malčenkos knyga „Mano parodymai“ labai pakeitė visuomenės nuomonę apie to meto politinių lagerių egzistavimą. Dalis politinių kalinių buvo lietuviai. Kai kurie jų, kaip aprašytasis Ričardas Malčenkos knygoje, kėlė naujus šūkius. Tai buvo nauji pagrindininkai. Kita dalis – nacionalinio judėjimo veteranai Balyš Gajauskas arba legendinis Petras Paulaitis. Šie žmonės atbuvo savo 20–25 metų tremtį. Jie tarsi nusiųsdavo mus į praeitį ir priversdavo ją nuosekliai apmąstyti. Nuo septintojo dešimtmečio informacijos

tokiam apmąstymui teikė „Samizdatas“. Jis perpasakojo „Lietuvių katalikų bažnyčios kronikos žinias“. Istorinis „Samizdatas“ spausdino buvusių tremtinių atsiminimus, iš kurių paminėtini Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai. Ko gero, tai pirmieji lietuvių tremtinių atsiminimai apie trėmimus. Jie laikytini istoriniais publicistiniais kūriniais, kuriuose vertinami 1940 m. įvykiai.

Būtų galima konkrečiai kalbėti apie rusų ir lietuvių inteligentijos ryšius, apie Liudmilą Aleksejevą, Nataliją Gorbanevskąją, Aleksandrą Ginsburgą, Sergejų Kovaliovą, Petrą Plumpą, Andrejų Sacharovą, Nijolę Sadūnaitę, tėvą Sigitą Tamkevičių, Tatjaną Velikanovą ir Tomą Venclovą, apie lietuvių temos suvokimą Maskvoje. Tačiau to nereikia. Visų pirma, tokius ryšius anksčiau tyrė ir dabar tiria Lietuvos ir Rusijos istorikai. Antra, šie ryšiai tik praturtindavo, plėsdavo mūsų žinias apie 1940-ųjų Lietuvą. Svarbiausios žinios, svarbiausia traktuotė jau buvo suformuluota iki tol.

Disidentai įtvirtino rusų sąmonėje legendą apie Lietuvą, kaip apie šalį, kuri kovoja dėl mūsų ir jūsų laisvės. Tai buvo įtvirtinta plačiuosiuose gyventojų sluoksniuose. Aišku, tie 300 tūkst. žmonių, kurie 1991 m. išėjo į Maskvos gatves paremti Lietuvos laisvės, nebuvo skaitę „Samizdato“. Tačiau pakanka to, kad „Samizdatą“ skaitė jų lyderiai, žmonės, kurių tais laikais masės klausydavo. Po 1991 m. sausio atrodė, kad mūsų ir jūsų tautinis supratimas apie ateitį gal visiškai ir nesutampa, tačiau bent jau yra tarpusavyje tikrai suderinamas. Mes apsirikome. Mato me ne suartėjimą, o susvetimėjimą, kartais pasireiškiantį atminties karu. Tai nacionalinės atminties karas. Lietuvoje tai dar nelabai išryškėjo, tačiau, pavyzdžiui, prisiminkime praėjusių metų politinį skandalą, susijusį su Estija. Aš nedrįstu spręsti apie tuos procesus, kurie įvyko per dvidešimt metų lietuvių sąmonėje. Galėčiau daug kalbėti apie radi-

kalias permainas, įvykusias per pastaruosius aštuonerius metus Rusijos sąmonėje, ypač jaunimo pasaulėžiūroje, tačiau tai jau ne šio pranešimo tema.

Šių metų kovo mėnesį „Memorialo“ draugija, kuriai turiu garbės atstovauti, kreipėsi į visuomenę dideliu, plačiu tekstu, pavadintu „Apie praeities įvaizdžius“. Svarbiausias to kreipimosi tikslas yra kvietimas korektiškam dialogui, kuris ne supriešintų mūsų istoriją, o padėtų suprasti vieniems kitus. Tai nereiškia, kad mes turime priimti vienas kito požiūrį ar pozicijas. Svarbu, kad būtų toks supratimas, kuris neleistų mums negerbti kito asmens tautinės praeities.

Taigi šiandien ginčijamasi ne dėl faktų. Dauguma faktų jau žinomi ir jų niekas neneigia. Ginčijamasi dėl interpretacijų ir vertinimų, o tai susiję su istoriniu kontekstu,

kuris atsiranda dėl to ar kito istorinio įvykio konkrečiu metu. Kad mes Rusijoje supratume ir gerbtume tą tautinę praeitį, kuri formuoja dabartinę lietuvių tautinę sąmonę, mums būtina suprasti istorinį kontekstą, kuriame ir veikia ta istorinė sąmonė. Mes turime suprasti, kad toks kontekstas yra 1940-ųjų politinės represijos ir masiniai trėmimai. Mums reikia šį kontekstą įtraukti į savo asmeninę tautinę atmintį. Rusijoje tą stengiasi padaryti pirmiausia istorikai. Manau, kad dabartinėmis Rusijos sąlygomis kai kurių mano kolegų istorikų darbai tiriant šias Baltijos šalių represijas, trėmimus (pavyzdžiui, Jelenos Zubkovos monografija) yra pilietinis žygdarbis. Mums būtų labai svarbu žinoti pačių lietuvių požiūrį į šiuos įvykius ir kuo daugiau skleisti jį Rusijos visuomenės sąmonėje.